

ОРДИНСЬКИЙ «РУБІКОН» ВІТОВТА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВА ТА ВПЛИВІВ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКТОРА

Ординська політика правителя Великого князівства Литовського Вітовта Кейстутовича є яскравою сторінкою в історії як держави Гедиміновичів, так і Золотої Орди. Великий вплив ця політика справила й безпосередньо на українські реалії XIV–XV ст. Не випадково навіть у XVIII ст. запорозьке козацтво згадувало литовського правителя і його походи до Чорного моря. Проте й до сьогодні існує чимало нез'ясованого щодо тих подій. Пропонованою розвідкою ставиться за мету порушити питання саме про правове підґрунтя влади Вітовта над українськими землями, статус Токтамиша і те географічне тло, на якому судилося відбуватись тим подіям, які мали місце на переломі XIV–XV ст.

Після чергового спалаху громадянської війни у Великому князівстві Литовському в 1389–1392 рр. Вітовту все ж вдалося змусити Ягайла поступитися владою на вільнюському престолі. Фіналом війни, яка супроводжувалась кривавими подіями і загибеллю в тому числі Гедиміновичів, стала Острівська угода 4 липня 1392 р., за якою Ягайло визнавав Вітовта «верховним князем литовським». Вітовт же в свою чергу визнавав Ягайла своїм сюзереном. Аби ще більше укріпити свою владу у Великому князівстві Литовському і звести владу Вітовта до регіональної, нехай і в столичних землях, Ягайло вдався до відпрацьованого в попередні десятиліття сценарію. Згідно з угодою, Вітовту поверталось Троцьке князівство, яке посідав Скиргайло¹. В обмін на Троцьке князівство Скиргайло мав отримати Київське, а Вітовт мав це забезпечити². Проте на практиці до Скиргайла спочатку перейшло Поділля, здобуте у 1393 р., а вже наступного року Велике князівство Київське. Також, судячи з усього, Скиргайло отримав ще володіння на Волині і Сіверщині³. Крім того, в

¹ Русіна О.В. Острівська угода 1392 // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мі–О. Київ, 2010. С. 678.

² Там само.

³ Келембет С. Сіверські князі Наримунтовичі // Сіверянський літопис. 2011. № 2. С. 4-5.

тому ж 1393 р. Ягайло відібрав остаточно Волинь у Федора Любартовича під приводом переводу двоюрідного брата на Сіверщину⁴.

В чому ж крилися підводні камені угоди, і яке місце в ній відводилося Україні? Вже наголошувалось, що для Ягайла удільний устрій держави був зручним способом тримати реальну владу в своїх руках. Природа цього «секрету» Ольгердовича походила ще з часів розподілу влади в державі між братами Ольгердом і Кейстутом. Як влучно підмітив Е. Гудавічюс, великокнязівський домен розколовся на Вільнюське та Троцьке князівства, до яких з кожного боку долучались інші землі. Фактично була встановлена певна рівновага⁵. Ольгерд мав дещо більше земель, а Кейстут зі своїх володінь виставляв більш якісне військо, оскільки саме у нього були прикордонні полки, передусім з Троцького князівства, Жемаїтії і Підляшшя⁶ (землі, що донедавна становили частину Руського королівства). Опосередковано під впливом Кейстута також перебував, імовірно, Любарт з волинцями. Принаймні в 1370 р. ці два брати спільно боронили Волинь, а вже 1382 р. Любарт привів свої підрозділи під Троки на допомогу Кейстуту⁷.

Ситуація почала кардинально змінюватися після 1362 р. Внаслідок просування Ольгерда українськими землями і погрому ординців на Синій Воді його сини посіли престоли Київського та Чернігово-Сіверських князівств. Все це сприяло посиленню реальних позицій Ольгерда. Останнє яскраво проявилось вже за правління його сина Ягайла, коли Кейстут затримав племінника. Достатньо було Корибуту із, здавалось би, далекого Новгород-Сіверського князівства почати контрнаступ, як молодші Ольгердовичі швидко відновили владу⁸. Ці події показали, що, крім формального визнання себе великим князем, ще потрібно було тримати під контролем значну частину князівств і земель. Тому в подальші роки, під час протистояння з Кейстутом і Вітовтом, Ягайло вдається до цікавого кроку, призначаючи свого улюбленого брата Скиргайла очільником в те чи інше князівство. Ба більше, Скиргайло так обставив загибель Кейстута, що провину нерідко приписували саме Вітовту⁹. Відповідно Ягайло часто мав певну політичну перевагу. Навіть тоді, коли поступився великокнязівським престолом Вітовту, він одразу запустив свій «старий сцена-

⁴ *Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович, князь Луцький і Володимирський, державця Сіверський // Сіверянський літопис. 2018. № 6. С. 13-36.*

⁵ *Гудавічюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Т. 1. Москва, 2005. С. 124.*

⁶ Там же. С. 126.

⁷ Там же. С. 142, 158.

⁸ Там же. С. 156.

⁹ Там же. С. 159.

рій». Що ж до України, то місцеві князівства за своїм статусом, автономністю, а фактично незалежністю, якнайкраще підходили для того, аби посадити тут Скиргайла і таким чином нівелювати реальну владу Вітовта. До того ж Поділля, Київщина і Чернігово-Сіверщина були в 1362 р. здобуті саме Ольгердом, і місцеві родичі Ягайла – племінники і брати – фактично отримали свою владу з рук Ягайлового батька.

Таким чином, у землях, якими володіли його брати й племінники (отримавши їх у свій час від Ольгерда), Ягайло поставив одного князя, якому він довіряв, і який був ворогом Вітовта, – Скиргайла. Вітовт, будучи очільником держави, змушений був цьому сприяти, а Ягайло, своєю чергою, усі біди покладав на свого двоюрідного брата. Навіть більше – завдяки політичним інтригам польського короля володар Литви увійшов в історію як головний винуватець згону князів, що в подальшому взагалі оприлюднилося як перетворення князівств на області. Як наслідок, після, здавалося б, успішного осадження Скиргайла на престолі українських князівств Ягайло міг вважати, що у Вітовта зв'язані руки. Адже тепер, хоча Вітовт і був на чолі держави, проте Ягайло зберігав за собою титул великого князя й права на державу як таку, а Скиргайло (реально ж сам Ягайло) контролював велику частину держави у вигляді українських князівств з їх політичними правами, статусами та збройними силами.

Здавалось би, що політична ситуація для Ягайла стала цілком нормалізованою і прогнозованою. Але саме в цей час у Києві помирає Скиргайло. У Вітовта зібране військо і великий двір, у Ягайла нічого і нікого. Вітовт блискуче скористався з ситуації і оперативно зайняв Київ. Це, в свою чергу, викликало ланцюгову реакцію – під свою пряму владу Вітовт негайно забрав Чернігово-Сіверщину та Волинь. Фактично Ягайло своїми маніпуляціями зі Скиргайлом сам себе пошив у дурні. Причому Вітовт не лише взяв конкретно важливі й великі за площею території, але й значно розширив свій двір саме за рахунок Гедиміновичів – більшість з представників роду приєдналися до Кейстutowича. Щодо Поділля, то там за дозволом Ягайла отаборився Спитко з Мельштина¹⁰. Кандидатура досить нейтральна, оскільки в 1385–1387 рр. він, вочевидь, сприяв Вітовту¹¹.

Те, що ще в 1392 р. здавалось недосяжним, за кілька років перетворилось на реальність. Вітовт, статус якого, особливо по відношенню

¹⁰ *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви / Упоряд. Д. Ващук, М. Мошак. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 67.

¹¹ *Nikodem J. Witold.* Wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430). Kraków, 2013. S. 109.

до Ягайла, залишався вразливим, завдяки Києву, Чернігову і Луцьку фактично здобув легітимність як володар Русі і православної метрополії. Через свої нові володіння Вітовт отримав великі геополітичні можливості. Україна-Русь надавала солідний економічний прибуток через перебування зі шляхами східної «левантійської» торгівлі, численні внутрішні ринки. Також Вітовт тримав у своїх руках добре організовані й споряджені збройні сили українських князівств¹². Здавалось, це все, про що правитель Литви міг мріяти. Проте доля підготувала Вітовту новий «сюрприз».

Сталася подія, важливість якої для Литви була вирішальною, і від рішення Вітовта залежало, яким історичним шляхом піде далі не лише країна, а й Центрально-Східна Європа в цілому. Навесні-влітку 1397 р. до Києва зі своїм двором прибув хан Токтамиш і попросив у Вітовта притулку, захисту та допомоги у здобутті престолу в, здавалось б, далекому Сараї Аль-Джадід, розташованому на Волзі¹³. Сам факт того, що представник дому Джучидів (Чингізидів), які володарювали в Улусі Джучи, просить захисту і допомоги у сусідів, був доволі типовим. Навіть сам Токтамиш здобув свого часу (1379–1380 рр.) престол не без допомоги Тимура-Тамерлана, правителя Мавераннахра¹⁴. Але те, що великий хан попросив допомоги у європейського правителя, було у ті часи річчю нечуваною! Своїм проханням Токтамиш, по-перше, відкривав для європейського світу в особі Великого князівства Литовського браму до золотоординського світу, який охоплював Великий Степ, що тягнувся до Середньої Азії і був частиною політичного життя Володимиро-Суздальського, Рязанського та інших князівств на півночі, османів на півдні й Мавераннахра на сході. Цей світ був містком до далекого й загадкового Китаю – куди в цей час португальці якраз почали шукати шлях в обхід Африки.

Звісно, такі перспективи були привабливими, з урахуванням ще й статусу самого Токтамиша, який фактично підносив Вітовта до свого рівня. Проте реальними були й загрози. Участь у степових війнах і далеких походах приховувала в собі небезпеку. В попередні часи Золота Орда вже неодноразово переживала етапи усобиць, що тимчасово її ослаблювали. Проте згодом черговий ординський політик кожного разу

¹² Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів XIV–XVI ст. Київ, 2011. 121 с.

¹³ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С. 227.

¹⁴ Детально проблему союзу Токтамиша і Тимура див.: Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. 1-е изд. Казань, 2003. С. 43-46.

відновлював єдність держави, і тоді тим сусідам, хто намагався захопити частину ординських земель, було непереливки. Можемо лише уявити, що думав Вітовт – людина, більша частина життя і діяльності якого за попередні 46 років пройшли переважно на півночі. Адже позаду була понад сторічна історія війн з Ордою. Навіть за життя Вітовта в цих війнах загинули його родичі – двоюрідні брати Юрій та Олександр Коріатовичі¹⁵. І Вітовт таки зробив вибір, що спровокував процеси, які вийдуть на рівень епохальних. Кейстутович прийняв Токтамиша й підписав з ним угоду про союз і допомогу. З цього моменту розвернулася запекла боротьба за те, хто буде володіти Україною в пасі від Наддніпрянщини до Чорноморсько-Азовських степів, Гедиміновичі чи Джучиди.

Що ж собою являли ті території, на яких розгорнулись наступні події? Північну їх частину займали ліси – пуща. Вони тягнулися від Мазовії, південніше р. Прип'ять. На Сіверщині ліси по правому берегу р. Десна уходили в напрямку р. Сож і далі до верхів'їв Оки. Ця лісова смуга в цілому виступає таким собі природним кордоном між українськими та білорусько-російськими землями. Південна межа цієї лісової смуги не була сталою. Внаслідок середньовічного кліматичного оптимуму вона відступила значно північніше – до Прип'яті й Десни та її правого притоку Снова¹⁶. Отже, такі історичні міста, як Брянськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський і Чернігів на Сіверщині та Чорнобиль, Овруч, Звягель, Острог, Крем'янець на Поліссі і Волині, які фігурують в джерелах під час згадок про литовсько-татарські війни, вже фактично перебували на кордоні Лісу й Лісостепу.

Лісостеп простягнувся широким пасом від р. Дністра, охоплюючи Подільську височину і далі на схід, до р. Сіверський Донець. Фактично лісостепова зона являла собою рівнину з лісовими анклавами і широкими балками та низинами річок з густою рослинністю. Південним кордоном лісостепу виступали річки Мурафа, Соб, правобережжя Росі і Тясмин. Тож в районі правого берега Дніпра смуга лісостепу заглиблювалася на південь до сучасних міст Чигирин і Кременчук. І саме тут письмові джерела та археологія фіксують концентровану «міську» заселеність часів Золотої Орди. На Лівобережжі України південним кордоном лісостепу виступала р. Ворскла. Далі Лісостеп доходив до верхньої течії р. Орель. Потім впирався в Сіверський Донець. Ця річка й слугувала природним кордоном лісостепу далі до р. Дон.

¹⁵ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... С. 202, 204.

¹⁶ На зникнення лісів за часів Золотої Орди звернув увагу Кульпін, щоправда, він це виводив від поширення вівчарства.

Все, що розташовувалося південніше, – до берегів Чорного та Азовського морів, займав Степ, який тягнувся від Буджак-Бесарабії в далеку Монголію. Це була найзахідніша частина великого Євразійського степу, відомого як Дешт-і-Кіпчак. Говорячи про територію України та її сусідів, треба зазначити, що мова йде про рівнину. Причому не важливо, чи це були лісова, лісостепова або ж степова зони. Відповідно жорстко вираженого рівного кордону між цими зонами не існувало. Ми вже згадували, що біля Дніпра лісостеп заглиблювався на південь. Проте на заході існувала протилежна ситуація. Тут відкрита рівнина фактично у вигляді клину утворювала степовий коридор далеко на північний захід по лівобережному басейну Дністра в напрямку міст Львів і Перемишль. Загалом гідрографія і ландшафт значно впливали на реальні комунікації, зони концентрації осілого населення та напрями міграцій кочовиків.

Ріка Дністер фактично розділяє лісостепову та степову зони на молдавську та українську частини. Для XIV ст. важливим було те, що Молдавське князівство у 1360-ті роки¹⁷ зайняло правобережжя Дністра з усім його лісостепом і лісовим анклавом – Кодри. Як наслідок, на півдні вільними для кочовиків залишалися степи Буджаку. В той же час лівобережжя Дністра в XIV–XV ст. залишалось спірною територією між Великим князівством Литовським та анклавами Золотої Орди. І саме тут починалась зона реального військового театру, яка тягнулася далі на схід.

Специфікою лівобережжя Дністра в його верхній та середній течіях була наявність високого скелястого берега. Як наслідок, доступ до водопою в цій частині ріки був досить обмежений. Крім того, по лівому берегу нерівномірно розташовані притоки. На півдні є лише кілька степових річок, головними з яких вважаються Кучурган, Ягорлик Сухий, Ягорлик Мокрий, Русава і північніше найбільшими є Мурафа, Ушиця і Смотрич. Об'єктивно для повноцінного і безпечного випасу великої маси, в першу чергу, овець підходила тільки нижня частина Дністрового лівобережжя. Це був початок Причорноморської низовини, яка тягнеться до Дніпра й далі до Азовського моря. Головним недоліком цього регіону був критичний дефіцит водопоїв. Річки Кучурган, Ягорлик Сухий та Ягорлик Мокрий відносились до тих, що періодично пересихали. Більше вологи було на півночі. Проте вже в районі р. Саврань великі розширені пасовиська закінчувались. Взагалі рівнина між Дністром і Південним Бугом мала форму клину. Таку форму їй надавали притоки цих річок. Випас в

¹⁷ Руссев Н.Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus: Археология и культурная антропология*. 1999. № 5. С. 391.

цьому регіоні татарами худоби, розвиток вівчарства був важливим елементом у відносинах Поділля і Буджаку.

Загалом з кінця XV ст. сучасники описували Поділля як регіон з ідеальними природними умовами для життя¹⁸. Для того, щоб прохарчувати сотні тисяч голів худоби, потрібно мати великі площі, на яких здійснюється постійне пересування отар. Такі місця знаходились по обидва боки Дністра. Відповідно кочовики щорічно переганяли з одного берега на інший свої отари. Щодо лівобережжя, то, згідно з документами вже XVI ст., татарські пастухи своїми отарами сягали р. Саврані. Проте ця зона була межею для кочовиків й в часи Золотої Орди. На це вказує назва м. Ямпіль, яке розташоване біля гирла р. Русава. В давнину воно носило назву Кременчук (Мала фортеця) і існувало ще в середньовіччі¹⁹.

Регулярна присутність у регіоні кочових скотарів, природно, створювала конфлікт з осідлим українським населенням Поділля. В той же час для підданих Великого князівства Литовського важливим було мати доступ до Хаджибейського та сусідніх лиманів. Тут добували сіль²⁰. Боротьба навколо неї чітко прослідковується в листуванні Вільнюса і Бахчисарая принаймні з останньої третини XV ст. Саме тут, по водорозділу Дністер – Південний Буг, проходив старовинний шлях – Кучманський²¹. Цей шлях на півночі по правому берегу р. Рів виходив на Волинь, де неподалік міста Хмельник зустрічався з Чорним шляхом²² – іншою сухопутною комунікацією, яка починалася в Північному Причорномор'ї. Саме Кучманським шляхом татарам з Буджакських степів було легше прорватися до регіонів Західного Поділля, Волині і Галичини.

Про війни в цьому регіоні ще з XIV ст. вказують такі факти. Зокрема, 1377 р. татари фіксуються в військових діях на півночі Молдавії. На р. Саврань серед татарських поховань є такі, що датуються тим самим 1377 р.²³ Також в грамоті за 1378 р. папа римський відзначає заслуги

¹⁸ *Дашкевич Я.* Майстерня історика. Львів, 2011. С. 114.

¹⁹ *Вирський Д.С.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. Київ, 2004. С. 60.

²⁰ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и московитян. Москва, 1994. С. 97; *Меховський М.* Трактат о двух Сарматиях. Ленинград, 1936. С. 96; *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545–1572).* Москва, 1843. С. 22.

²¹ *Пришляк В.В.* Кучманський шлях // *Енциклопедія історії України.* Т. 5: Ка–Ком. Київ, 2008. С. 545.

²² *Михайловський В.* Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. Київ, 2012. С. 235, 236.

²³ *Федорук А.* Военна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 рр. // *Colloquia Russica.* Краків, 2012. Сер. I, т. 2. С. 122.

подільського князя Олександра Коріатовича в захисті від татарських набігів²⁴. Мова йшла саме про татар з Буджаку²⁵.

Хоча сам Кучманський шлях і був найкоротшим шляхом для вторгнення на північ, проте він мав суттєві недоліки для ординців. На рівнині південніше р. Саврань відчувався дефіцит питної води, також при пересуванні на північ татари були позбавлені маневру. В той же час ця частина Причорноморської низовини була занадто вразлива з боку північних сусідів. Війська Польщі й Литви навіть малими силами могли легко проникнути на південь, прикриваючись глибокими балками річок. Вже весною 1374 р. подільський князь Юрій Коріатович здійснив похід в напрямку Білгорода. Рогозький літописець повідомляє: «ходиша Литва ратью на татарове, на Темиреза (Темеря), и бысть межи ихъ бой велик»²⁶. В іншому джерелі уточнюється, що подільський князь погромив «татар у села, що зветься Влдичи на Дністрі», поблизу Білгорода²⁷. У 1421 р. вже за наказом Вітовта подільський староста Гедигольд збудував фортецю на Дністрі навпроти Білгорода. Гедигольд привів до гирла Дністра дванадцять тисяч чоловік і чотири тисячі возів з будматеріалами. Нова фортеця будувалася в рекордно короткі строки – два місяці²⁸.

Основною річкою Поділля, яка фактично розрізає цю землю навпіл, є Південний Буг. Власне, ця річка і її притоки є головними ресурсами питної води для мешканців цього регіону. Саме лівобережні ріки створювали добрі умови для кочування та іншої економічної експлуатації степу. Географічно південний Буг й Дніпро утворювали великий степовий і лісостеповий анклав, ідеальний для кочового й напівкочового життя. Широкі пасовиська, повноводні річки, наявність глибоких ярів й низин біля річок давали можливість вести кочову економіку навіть в несприятливій порі року чи в умовах кліматичних криз. Напрямок русел річок впливав і на напрями річного кочування. Рух відбувався по лінії північ – південь. Так, син Мамай восени 1380 р. базувався зі своїми підданими в міжріччі Інгулу та Інгульця²⁹. В майбутньому татари регіон біля річок Інгул, Інгулець, Громокля вважали таким, де з давніх років кочували

²⁴ Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. T. XL. Z. 4: Historia. Przemysł. 2004. S. 155.

²⁵ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... С. 202.

²⁶ Рогожский летописец. Тверской сборник // Полное собрание русских летописей: В 43 т. Москва, 2000. Т. XV. С. 106.

²⁷ Федорук А. Военная деятельность князя Володислава Опольского... С. 122.

²⁸ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. С. 105.

²⁹ Миргалеев И.М. «Черный человек» Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии: Сборник научных трудов. Казань, 2010. С. 193.

татарські народи³⁰. Специфікою північно-східної частини цього регіону, відомої як Поросся, було те, що тут існувала можливість ведення напівкочового (відгінного) господарства. Це посилювало постійну присутність кочовиків в регіоні³¹. Цікавими є згадки про оподаткування місцевого населення зерною даниною на користь татар³².

Річка Сині Води розділяла регіон Південно-Бужсько-Дніпровської рівнини на північну та південну частини. Тому не дивно, що пізніше татари вказували литовцям на існування на берегах цієї ріки їх мавзолеїв і поховань³³. Також на Синіх Водах біля сучасного села Торговиця розташовувалося ординське місто³⁴.

Саме цим регіоном проходила головна сухопутна комунікація з Криму і причорноморських портів у Європу – Чорний шлях³⁵. Ця дорога йшла з переправ на нижньому Дніпрі вздовж річок Інгул та Інгулець. У верхів'ях Чорного Ташлика й Інгулу до неї приєднувався шлях з Буджаку. Саме тут з'єднувалися підрозділи татар з придунайської і кримської частин Причорноморського степу³⁶. Головна переправа на Південному Бузі знаходилася південніше гирла Синіх Вод, де пізніше фіксувалась переправа Вітовта. В XVI ст. навіть вважали, що камені, які стирчали з води, були залишками побудованого ним моста³⁷. Тут, південніше острова Кременчук, існував Піщаний брід³⁸. Й далі в напрямку Буджаку

³⁰ Листи Івана Мазепи. 1691–1700 / Упоряд. та авт. передмови В. Станіславський. Київ, 2010. Т. 2. С. 669.

³¹ *Расовский Д.А.* Половцы. Чёрные Клобуки: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Венгрии. Москва, 2012. 238 с.; *Квітницький М.* Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.) / Матеріали науково-практичної конференції. Корсунь-Шевченківський, 2007. С. 23.

³² Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 104; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. С. 329.

³³ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского... С. 41.

³⁴ *Бокій Н., Козир І.* Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005. С. 41–83.

³⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* Т. 1. Warszawa, 1880. S. 770–771.

³⁶ *Туранли Ф.* Тюркські джерела до історії України. Київ, 2010. С. 95.

³⁷ *Броневский М.* Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1867. Т. 6. С. 332.

³⁸ *Lubomirski J.T.* Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawskie, 1866. Т. III. S. 54; *Вирський Д.* Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2016. С. 215.

знаходилася переправа на р. Чапчаклеї³⁹. В подальшому Чорний шлях роздвоювався. Одна його частина йшла вздовж Південного Бугу через р. Сині Води. Тут існувала стара переправа, яку пізніше в джерелах будуть називати «ханський міст»⁴⁰. Крім того, сусідня р. Кайнари славилась чистою водою, і під час степових війн XVI–XVII ст. Кайнар був місцем як стоянок татар, так і засідок на них⁴¹. Далі між Південним Бугом і верхів'ям р. Рось шлях виривався на кордон Київщини і Волині. Інша частина спрямовувалася в міжріччя річок Сині Води і Рось. Ще далі ця частина Чорного шляху або повертала на захід на з'єднання з прибувською ділянкою – таким чином оминалися Сині Води, або через переправи на Росі вклинювалася у так зване Поросся і спрямовувалася далі на Київ.

З кінця XIV ст. північна частина міжріччя Південного Бугу і Дніпра нерідко слугувала плацдармом для союзних литовцям татар. Причому ці татари воювали як зі своїми сородичами в степу (частина внутрішнього протистояння в Улусі Джучи), так і приймали участь у внутрішніх війнах Великого князівства Литовського 1431–1440 рр.⁴² Коли Велике князівство Литовське стало достатньо сильним для наступу на південь, то одразу під удар потрапили північні і центральні землі Поділля. Вже 1362 р. Ольгерд перейшов у наступ. Літописець чітко фіксує географію походу: Сині Води і Білобережжя⁴³. Об'єктивно тут означено ділянку Чорного шляху між Синіми Водами та Дніпром. В подальшому татари у війнах з литовцями, за умови, коли Литва була сильною, могли використовувати цей регіон лише як транзитний для вторгнення на північ. Перший такий випадок мав місце восени 1380 р. Причому географія руйнувань, спричинених нападом військ Токтамиша, чітко відповідає розгалуженням Чорного шляху на півночі⁴⁴. В 1416–1418 рр. цим шляхом війська Едигея дісталися Вінниці, Брацлава і прорвалися на Волинь⁴⁵.

³⁹ *Lubomirski J.T.* Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. ... S. 53, 54, 55; *Белецкая О.* Балыклей в XIV–XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья) // *Золотоордынская цивилизация.* Казань, 2017. № 10. С. 398-408.

⁴⁰ *Туранли Ф.* Тюркські джерела до історії України. С. 95.

⁴¹ *Lubomirski J.T.* Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. ... S. 55; *Вирський Д.* Війни українні... С. 213.

⁴² *Коцебу А.* Свидригайло – Великий князь Литовский. Санкт-Петербург, 1835. С. 135-231; *Полехов С.* Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV в. Москва, 2015. С. 259-429.

⁴³ *Рогожский летописец.* Тверской сборник. С. 75.

⁴⁴ *Черкас Б.* Поход Токтамыша на Киевское княжество в 1380 г. // *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения / Материалы круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума (Казань, 30 марта 2011 г.).* Казань, 2011. С. 167–170.

⁴⁵ *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви. С. 104.

Дніпро в протистоянні Литви і татарського світу відігравав кілька важливих ролей: річці й її берегам відводилося помітне місце в економіці обох світів; ріка була великою комунікаційною артерією, водночас серйозною перепороною; відповідно, вагому роль відігравали переправи. Звісно, такого значення Дніпро набув після того, як Гедиміновичі опанували Київське, Подільське та Сіверське князівства. Переправи через нього розміщувалися у двох територіальних зонах. Про переправи північної зони – в гирлах лівобережних притоків Дніпра від Трубіжа до Самари – збереглася ціла низка згадок в московських документах. Вони цінні тим, що в них детально прописувалось, якими маршрутами рухатись. І, відповідно, в них же містяться звіти послів. Цікаво, що нижче міста Черкаси найбезпечнішою вважалася переправа у гирлі р. Сули. А найпівденнішим у цьому регіоні, після Псла і Орелі, вважалось гирло р. Самари. Що стосується переправи в гирлі Трубіжа – то це була старовинна Зарубінецька переправа. Назва її походить від містечка Заруб, яке за часів Золотої Орди почало називатися Трахтемирів, що, в свою чергу, дає підстави розшифровувати цю назву, як «Ставка Темира»⁴⁶.

Південна територіальна зона переправ починалася після порогів з острова Хортиця – тут існувала переправа «Протолча», й далі на південь вони йшли каскадом до річки Бургунка. Найвідомішою і найзручнішою вважалася переправа в районі острова Тавань. Саме у цьому місці Вітовт поставив кам'яну митницю. Половина мита, яке тут збиралося, йшла на Велике князівство Литовське, а половина – на Кримський ханат. Контроль за переправами відігравав важливу роль в протистоянні між Литвою і татарами. Назва «Кременчук» щодо міста в районі переправи біля Сули безпосередньо вказує на його фортифікаційний характер. Вітовт, починаючи свої походи на південь, вже 1398 р. будує фортецю Св. Яна на Дніпрі⁴⁷ і ще дві на Південному Бузі⁴⁸. Втім, можливо, що таких фортець було більше. Сьогодні археологи досліджують таку фортецю біля річки Тягинка⁴⁹. Навіть самі острови на Дніпрі, за наявності там вояків, могли стати опорними чи дозорними пунктами однієї з ворогуючих сторін.

Комунікації вздовж Дніпра були сухопутними і водними. Головна відмінність була не лише в способі пересування, але й в спрямованості руху. Сухопутний шлях наскрізно тягнувся з півночі на південь, зали-

⁴⁶ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... С. 321.

⁴⁷ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Київ, 1987. С. 148.

⁴⁸ Цей сюжет відкритий і люб'язно наданий істориком Сергієм Полеховим.

⁴⁹ Біляєва С.О. Археологічні дослідження городища та фортеці Тягин: деякі результати та завдання //Археологія і давня історія України. 2019. Вип. 1 (30). С. 133-139.

шаючи велику луку Дніпра осторонь. Якщо рух йшов на Київщину чи з Київщини, то це відбувалося саме Чорним шляхом. Відповідно Дніпро слід було переходити один раз. Тоді ж, коли напрям маршруту з Криму йшов на Сіверщину, то доводилось Дніпро переходити двічі в південній та північній зонах переправ. Шлях водою був більш небезпечний, з огляду на пороги. Траплялися випадки, коли купецькі човни тонули внаслідок аварій. Годі й казати, що дніпровська флотилія була вагомою силою Литви проти татар, хоча щодо її використання за Вітовта наприкінці XIV – у першій третині XV ст. можемо лише здогадуватись.

Береги Дніпра відігравали вагому роль в житті кочового і осілого населення. Правий берег є високим, проте він майже по всій довжині прорізаний долинами і ярами. Це давало можливість надійно укривати населення і тварин кочовиків у важких погодних умовах взимку і літом. Як цілком буденну річ описують це джерела вже значно пізніше – в XVI ст. Тоді, наприклад, взимку 1516–1517 рр., вся Перекопська орда внаслідок аномально глибокого снігу і морозів розтягнулася по правому берегу вздовж Дніпра від Тавані до річки Тясмин⁵⁰. У 1560 р. про таку ситуацію, однак вже відносно до літа і осені, у московському документі згадано як про звичайну⁵¹.

Лівий берег мав інший рельєф. Він є низьким. В XIV–XV ст. Дніпро регулярно під час повенів заливав його. Як наслідок, тут вздовж ріки простягалися гарні луки, які вважалися найбільш придатними для випасу тварин степовими оазами. Загальна маса рослинності в них в п'ять разів була більшою за інші степові зони⁵². Кочування тут татар не припинялося з часів Золотої Орди. Особливо ці паші ставали у пригоді взимку, про що непоодинокі згадується в джерелах XV ст., наприклад, у листі Улуг-Мухамеда про зимівку на Дніпрі⁵³.

Територія Лівобережжя тягнеться від Дніпра до Сіверського Дінця та Азовського моря. Головна відмінність середньої частини цього регіону полягає в концентрації водних ресурсів. Так, від Десни до Конки є чимало повноводних річок, які пересікають територію з заходу на схід. З найбільших це Сула, Псел, Ворскла, Ореля і Самара. Також чимало їх приток, таких, як Остер, Сейм, Удай, Хорол, Вовча та ін. Все це впливало на

⁵⁰ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). Київ, 2006. С. 112.

⁵¹ Ходарковський М. Степные рубежи России. Как создавалась колониальная империя 1500–1800. Москва, 2019. С. 11.

⁵² Кульпин-Губайдуллин Э.С. Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства. Москва, 2006. С. 75-76.

⁵³ Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.). Москва, 2004. С. 58.

напрями та шляхи кочування, визначення зон тривалого перебування кочовиків. Так, Десна і Сейм були повноводними судноплавними річками. Це забезпечувало надійний маршрут між Києвом, Чернігово-Сіверщиною і Путивлем. Проте ці річки не були серйозною перепорою і мали чималу кількість місць для переправ. В той же час, хоча повноводність річки Остер була значно меншою і течія загалом дуже повільною, проте вздовж її берегів розташовувалися болота, які робили пересування тут досить затрудненим. Єдиним місцем, де ґрунти дозволяли спокійно пересуватись весь рік, був район Ніжина⁵⁴. Саме тут і пролягав сухопутний шлях з Чернігова на Переяслав і далі на Правобережжя. Відповідно тут проходив і кордон між осілим і кочовим населенням в XIV–XV ст. Археологічні розкопки Ніжина⁵⁵, селищ неподалік Батурина⁵⁶, Озарицького поселення⁵⁷ фіксують вздовж річок Остер, Десна, Сейм помітну концентрацію пунктів осілості. Найвіддаленішим було місто Путивль. В той же час південніше спостерігалось зниження осілої активності.

Інший маршрут вже йшов з Сіверщини в бік Остра на Путивль і далі по міжріччю Сула – Псел⁵⁸. Степ між Конкою і Кримом був найменш придатним для життя. Відкрита місцевість, недостатня кількість водних ресурсів робили цей регіон вразливим. Тому основні шляхи йшли або південніше й далі по узбережжю Азовського моря, або північніше через басейн Сіверського Дінця.

Лівобережжя на XIV–XV ст. ще не відчуло такої активної колонізації, як протилежний берег Дніпра. Головно цей регіон становив цінність для Великого князівства Литовського своїми ухадницькими промислами та відігравав важливу роль у кочуванні ординців. Міста в цьому регіоні, на кшталт Сліпорода чи Глинська на Сулі, слід віднести радше до рудиментів міського життя часів Золотої Орди. Відповідно в литовсько-татарському протистоянні Велике князівство Литовське намагалось опа-

⁵⁴ *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X–XIII в.: избранные труды. Москва, 2009. С. 63.

⁵⁵ *Морозов О.* Нариси з історії стародавнього Ніжина // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. 2005. Вип. 1 (4). С. 38–39.

⁵⁶ *Ситий Ю.* Зміни в характері занять населення нижнього Посейм'я після монголо-татарської навали // Батурина старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батурина трагедії. Київ, 2008. С. 34–38.

⁵⁷ *Кубышев А. И.* Раскопки средневекового поселения XI–XV вв. у с. Комаровка // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Киев, 1969. С. 239–242.

⁵⁸ Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург, 1895. Т. 95: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турцией. Ч. 2: (годы с 1508 по 1521). С. 225–226; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X–XIII в. С. 63.

нувати саме річкову зону регіону. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що частина походів ханів-клієнтів Вітовта на Дон і Волгу здійснювалася безпосередньо через міжріччя Сули, Псла та Ворскли. Тут пролягав стародавній шлях, відомий ще з походів Володимира Мономаха. Принаймні поява Вітовта з сухопутним угрупованням (кіннота, піхота, табір) на Ворсклі на початку серпня вказує на цей напрям. Головними географічними маркерами території, яка цікавила Литву, є, по-перше, ареал поширення нумізматичного матеріалу Київського князівства Володимира Ольгердовича – Дніпро, Псел, Верхня Ворскла, Остер, лівобережжя Сейму неподалік Путивля⁵⁹, а по-друге, межування, встановлене за наказом київського князя Семена Олельковича, вочевидь, після розгрому орди Саїд-Ахмата. В обох випадках східний кордон уходив у верхні течії притоків Дніпра і Сіверського Дінця.

Щодо використання природних особливостей для оборони краю, то Гедиміновичі вдалися до двох заходів. Перший – вздовж річок Дніпро, Десна (Остер) та Сейм розселялося військово населення. Наприклад, київські князі в XV ст. надали землі по Остру «боярам, слугам, сокольникам і татарам київським»⁶⁰. Печерський монастир мав в селах по Дніпру півтора «люду панцерного»⁶¹. Найвіддаленішим пунктом на схід був Путивль. В місті і волостях навколо мешкало чимало бояр і слуг⁶². Це населення спиралося на місцеві водні ресурси, які служили для них як комунікаціями, так і захистом. Другий – утримання анклавів федератив з числа ординців в землях, де в свій час існували улуси Золотої Орди. На відміну від татар житомирських, ці групи населення саме і формували цілі області. І в цьому вони цілком повторювали «своїх поган» домонгольської Русі: чорних клобуків, берендеїв, торків, ковуїв⁶³. Відомі на сьогодні такі анклави: на схід від Путивля існувала «Єгалтаева тьма»⁶⁴, а в басейні Олелі і Самари – «Семенові люди» – залишки орди Саїд-Ахмата, осаджені там київським князем Семеном Олельковичем⁶⁵.

⁵⁹ Хромов К.К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека) // Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли / Международная научно-практическая конференция, Киев, 26-27 мая 2005 г. Киев, 2005. С. 122-130.

⁶⁰ Lietuvos Metrika (1440–1498). Кн. № 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. С. 111 (65).

⁶¹ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев, 1886. С. 120-121.

⁶² Lietuvos Metrika (1440–1498). Кн. № 4. С. 34, 80.

⁶³ Расовский Д.А. Половцы. Чёрные Клобуки... 238 с.

⁶⁴ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... С. 269.

⁶⁵ Шабильдо Ф.М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV в. // Ruthenica. Київ, 2010. Т. IX. С. 57-73.

Отже, як бачимо, географічне тло, на якому розгорнуться події після осадження Вітовта на українських землях і його союзу з Токтамишем, було доволі складним і різним. Все це вплинуло на характер і напрями політичної та військової активності. Сама ж ординська політика Вітовта не була чимось запланованим. Фактично вже немолодий як на той час Вітовт Кейстутович став заручником ситуації. Перемога в громадянській війні, Острівська угода, хитросплетіння Ягайлової політики щодо українських князівств і її крах внаслідок смерті Скиргайла, а головне, поява Токтамиша змушували Вітовта все глибше занурюватись в боротьбу за ординську спадщину, на яку, в свою чергу, географічний ландшафт України справив великий вплив.